

Paul

1896 - 1983

Citroen

Tussen modernisme en portret

Self-portrait
20 x 45

Paul 1896 - 1983 Citroen

Tussen modernisme en portret

WBOOKS, Zwolle

**Museum de Fundatie
Paleis a/d Blijmarkt, Zwolle**

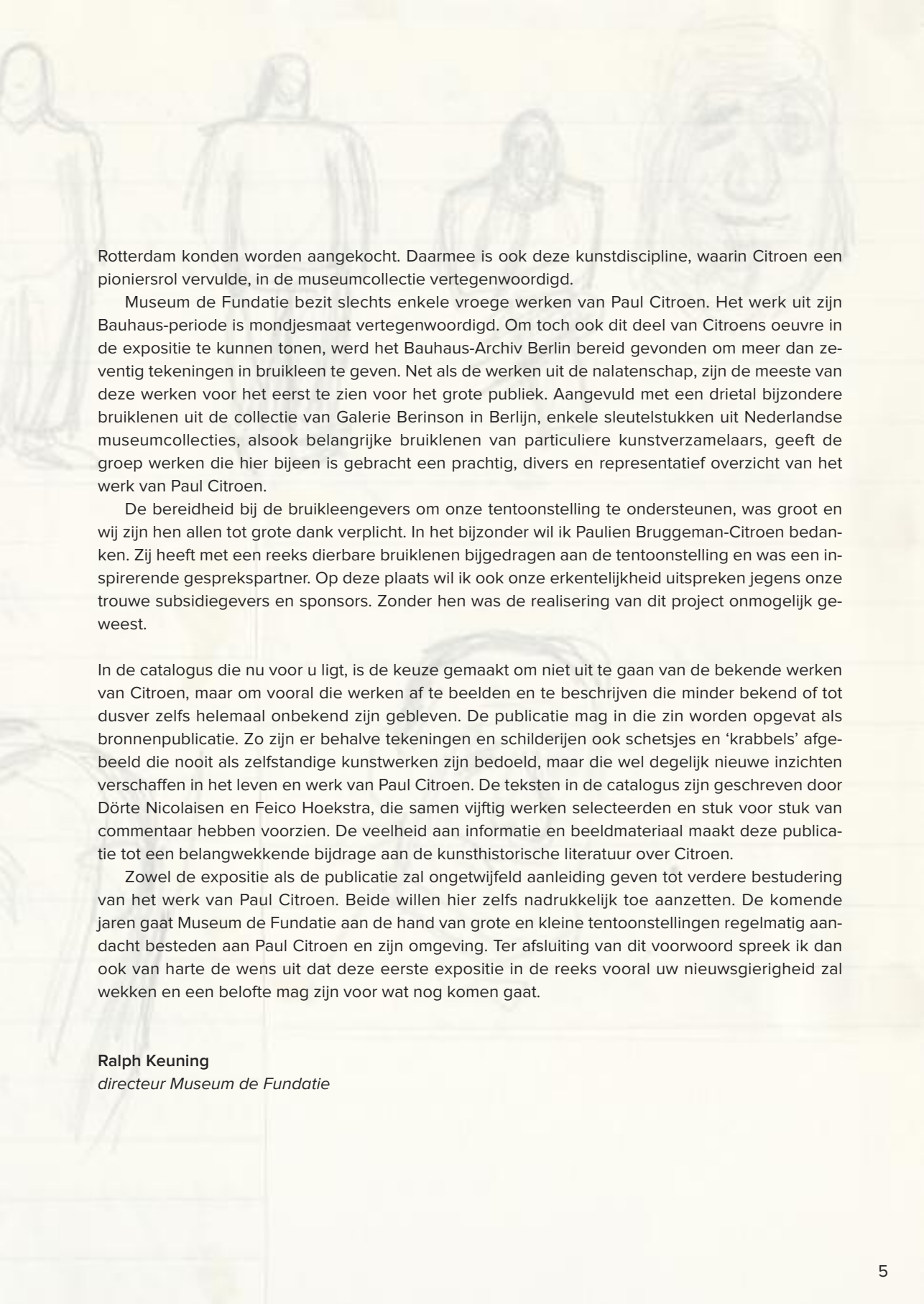
Voorwoord

Bij mijn aantreden als directeur van Museum de Fundatie, in februari 2007, werd ik aangenaam verast door het grote aantal werken van Paul Citroen uit het bezit van de Provincie Overijssel in de collectie van Museum de Fundatie. Paul Citroen: geboren in Berlijn, Bauhaus-adept, chroniqueur van het modernisme van het interbellum, fotografiepionier, kunstpedagoog en portrettist van vele onbekende, maar ook wereldberoemde mensen. Dat zijn werk aan onze zorg werd toevertrouwd, mag wel zeer bijzonder heten. Dit prachtige bezit heeft nu geresulteerd in de grootste overzichtstentoonstelling die ooit van zijn fascinerende oeuvre werd gepresenteerd.

Het eerste contact tussen de kunstenaar en de Provincie Overijssel dateert van 1971. Toen ontstond de behoefte om het net gereedgekomen provinciehuis in Zwolle aan te kleden met beeldende kunst. Door bemiddeling van Adri Maaskant (1920-2006), destijds lid van de Provinciale Staten, werd Paul Citroen in 1973 bereid gevonden een deel van zijn collectie in bruikleen te geven aan de Provincie Overijssel. In 1978 werd dit deel door de Provincie aangekocht. Behalve werk van nationaal en internationaal bekende kunstenaars als Karel Appel, Marc Chagall, Asger Jorn en Jan Sluifers, bevond zich in deze collectie ook werk van Citroen zelf.

Na het overlijden van Paul Citroen in 1983 zijn de contacten met zijn tweede echtgenote Christi Citroen-Frisch en zijn dochter Paulien Bruggeman-Citroen voortgezet via Adri Maaskant en later via Jaap Dijkstra. De laatste trad in 1992 aan als gedeputeerde voor cultuur. Deze contacten resulteerden in aankopen in 1985, 1990, 1991 en 1992. In 1992 deden de erven Citroen een schenking aan de Provincie Overijssel, bestaande uit een ansichtkaartenverzameling van Citroen, alsmede tientallen boeken, catalogi en andere publicaties. In 1992 werd een aantal belangrijke schilderijen van Citroen door Christi Citroen-Frisch aan de provincie in bruikleen gegeven. Als vervolg hierop kreeg de provincie in 1995 de nalatenschap van Citroen in bezit. Naast foto's, plakboeken en documenten, bestond deze uit ruim tweeduizend tekeningen, prenten en schilderijen. Omdat de provinciale kunstcollectie in beheer is bij Museum de Fundatie werden al deze stukken in het museum ondergebracht. Na het overlijden van Christi Citroen werd in 2002 het laatste deel van de nalatenschap, met vooral documentair materiaal, rechtstreeks aan het museum overgedragen.

Inmiddels herbergt Museum de Fundatie mondiaal veruit de grootste collectie werken van Paul Citroen. En die weelde schept uiteraard verplichtingen. In 1994 vond er in Kasteel 't Nijenhuis in Heino een tentoonstelling plaats gewijd aan de collectie van Paul Citroen, met behalve zijn eigen werk ook vele werken van collega-kunstenaars. Vijfentwintig jaar na het overlijden van de kunstenaar vonden wij het hoog tijd om nu in een tentoonstelling exclusief aandacht te besteden aan het eigen oeuvre van Paul Citroen. Voor deze overzichtsexpositie is volop geput uit de nalatenschap, waarin vele verborgen schatten bleken te zitten, onder meer een zeldzame tekening uit zijn Bauhaus-tijd (cat. 8). Menig werk is nooit eerder voor het publiek te zien geweest. Als nieuwe aanwinst zijn bovendien vierendertig foto's van Citroen opgenomen, die via het Nederlands Fotomuseum in

Rotterdam konden worden aangekocht. Daarmee is ook deze kunstdiscipline, waarin Citroen een pioniersrol vervulde, in de museumcollectie vertegenwoordigd.

Museum de Fundatie bezit slechts enkele vroege werken van Paul Citroen. Het werk uit zijn Bauhaus-periode is mondjesmaat vertegenwoordigd. Om toch ook dit deel van Citroens oeuvre in de expositie te kunnen tonen, werd het Bauhaus-Archiv Berlin bereid gevonden om meer dan zeventig tekeningen in bruikleen te geven. Net als de werken uit de nalatenschap, zijn de meeste van deze werken voor het eerst te zien voor het grote publiek. Aangevuld met een drietal bijzondere bruiklenen uit de collectie van Galerie Berinson in Berlijn, enkele sleutelstukken uit Nederlandse museumcollecties, alsook belangrijke bruiklenen van particuliere kunstverzamelaars, geeft de groep werken die hier bijeen is gebracht een prachtig, divers en representatief overzicht van het werk van Paul Citroen.

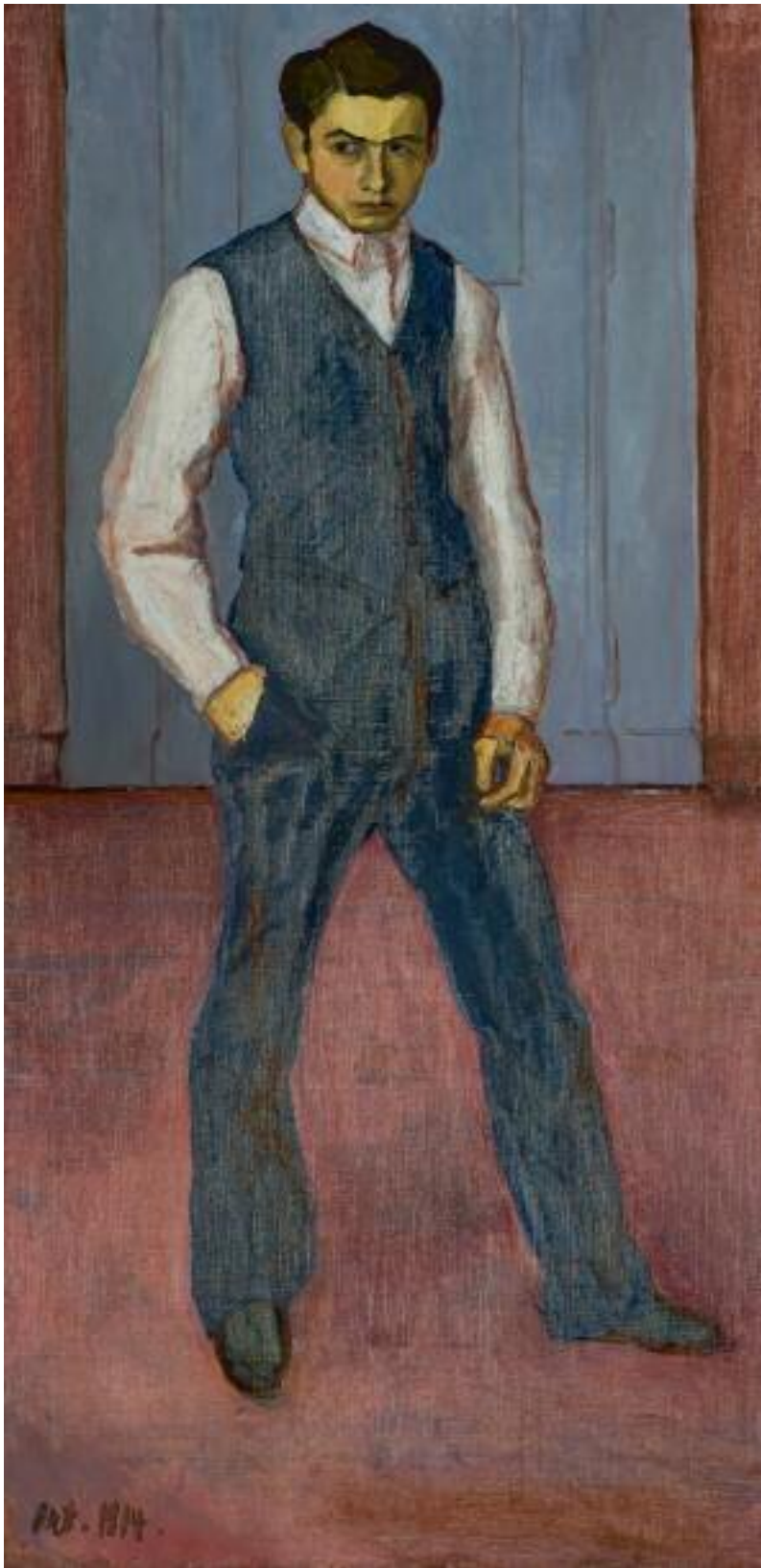
De bereidheid bij de bruikleengevers om onze tentoonstelling te ondersteunen, was groot en wij zijn hen allen tot grote dank verplicht. In het bijzonder wil ik Paulien Bruggeman-Citroen bedanken. Zij heeft met een reeks dierbare bruiklenen bijgedragen aan de tentoonstelling en was een inspirerende gesprekspartner. Op deze plaats wil ik ook onze erkentelijkheid uitspreken jegens onze trouwe subsidiegevers en sponsors. Zonder hen was de realisering van dit project onmogelijk geweest.

In de catalogus die nu voor u ligt, is de keuze gemaakt om niet uit te gaan van de bekende werken van Citroen, maar om vooral die werken af te beelden en te beschrijven die minder bekend of tot dusver zelfs helemaal onbekend zijn gebleven. De publicatie mag in die zin worden opgevat als bronnenpublicatie. Zo zijn er behalve tekeningen en schilderijen ook schetsjes en 'krabbels' afgebeeld die nooit als zelfstandige kunstwerken zijn bedoeld, maar die wel degelijk nieuwe inzichten verschaffen in het leven en werk van Paul Citroen. De teksten in de catalogus zijn geschreven door Dörte Nicolaisen en Feico Hoekstra, die samen vijftig werken selecteerden en stuk voor stuk van commentaar hebben voorzien. De veelheid aan informatie en beeldmateriaal maakt deze publicatie tot een belangwekkende bijdrage aan de kunsthistorische literatuur over Citroen.

Zowel de expositie als de publicatie zal ongetwijfeld aanleiding geven tot verdere bestudering van het werk van Paul Citroen. Beide willen hier zelfs nadrukkelijk toe aanzetten. De komende jaren gaat Museum de Fundatie aan de hand van grote en kleine tentoonstellingen regelmatig aandacht besteden aan Paul Citroen en zijn omgeving. Ter afsluiting van dit voorwoord spreek ik dan ook van harte de wens uit dat deze eerste expositie in de reeks vooral uw nieuwsgierigheid zal wekken en een belofte mag zijn voor wat nog komen gaat.

Ralph Keuning

directeur Museum de Fundatie

Zelfportret 1914

olieverf op doek, 140,5 x 70,5 cm

Museum de Fundatie, Zwolle en Heino/Wijhe

(langdurig bruikleen particuliere collectie)

inv. nr. 98-1928

In 1914 schilderde de toen achttienjarige Paul Citroen dit zelfportret ten voeten uit. Naar eigen zeggen¹ stond hij in die tijd sterk onder invloed van de Zwitserse schilder Ferdinand Hodler. De vlotte toets en het licht expressionistische kleurgebruik, met name in het gezicht en de handen, komen inderdaad overeen met het werk van Hodler, dat wil zeggen met diens latere portretten van rond 1910 en niet zozeer met het symbolistische werk waarmee hij beroemd werd.

Citroen beeldde zichzelf hier af als een zelfbewuste jongeman, een indruk die vooral door de nonchalante lichaamshouding en stoere blik wordt overgebracht. Ook zijn kleding draagt hiertoe bij: een zwart kostuum met wit overhemd, maar zonder stropdas en jasje. Foto's tonen overigens aan dat Citroen in die jaren in werkelijkheid een veel jongensachtiger voorkomen had.² In die zin heeft hij zichzelf dus min of meer geïdealiseerd weergegeven. Pas afgestudeerd aan de Studien-Ateliers für Malerei und Plastik in Berlijn-Charlottenburg, of misschien nog net niet, presenteerde hij zichzelf als iemand die precies weet wat hij kan en wil.

Wat dit laatste betreft, zou hij niet veel later op zijn schreden moeten terugkeren. Nog datzelfde jaar nam zijn vriend Georg Muche hem mee naar de avantgardistische galerie 'Der Sturm' van Herwarth Walden in de Tiergartenstrasse, waar hij voor het eerst in contact kwam met het werk van de futuristen en het Duitse expressionisme van 'Brücke' en 'Der Blaue Reiter'. Citroen herkende deze kunst meteen als uiterst relevant, maar concludeerde tegelijkertijd dat zijn eigen schildersnatuur hierbij niet aansloot. Hoewel hij met de 'Preis der Klasse' glansrijk afscheid had genomen van de Studien-Ateliers besloot hij dat een loopbaan als kunstenaar voor hem niet was weggelegd en stopte hij – zij het tijdelijk³ – met schilderen, om na een korte carrière in de boekhandel als assistent van Walden verder te gaan op het pad van de moderne kunst.

FH

1a Zelfportret 1913

Oostindische inkt en

potlood op papier

18 x 14,5 cm

Museum de Fundatie, Zwolle

en Heino/Wijhe

(collectie Provincie Overijssel)

inv. nr. 9-4564

1. Paul Citroen, geciteerd in: Hazeu en Visscher 1981

2. Zie bijvoorbeeld de foto van Citroen in de boekhandel annex kunstgalerie 'Der Sturm' uit 1916, afgebeeld in Van Rheeden e.a. 1994, p. 22, afb. 9.

3. Citroen noemde zelf een periode van 'een paar jaar'. Afgaande op dateringen van bewaard gebleven werken moet dit geweest zijn van zijn achttiende tot zijn twintigste jaar en niet al vanaf zijn zeventiende of zelfs vijftiende jaar, zoals Citroen zich hier en daar meende te herinneren. Zie o.a.: Citroen 1967, p. 14 en Jaffé en Peereboom 1981, pp. 17-18.

Portret van Georg Muche 1916

houtskoop op papier, 22,6 x 18,1 cm

Bauhaus-Archiv Berlin

inv. nr. 7063

Van 1912 tot 1914 studeerde Paul Citroen aan de Studien-Ateliers für Malerei und Plastik in Berlijn-Charlottenburg. Hier leerde hij de schilder Georg Muche (1895-1987)¹ kennen, wiens persoonlijkheid en expressieve, sterk door kleur bepaalde werk diepe indruk op hem maakten.² Via Muche kwam Citroen in contact met Herwarth Walden en diens avantgardistische galerie 'Der Sturm', waar Muche in 1916 voor het eerst tentoonstelde. In hetzelfde jaar maakte Citroen, die inmiddels het schilderen had opgegeven en in de boekhandel van 'Der Sturm' was gaan werken, de hierbij afgebeelde portrettekening van zijn vriend, een losse, niet nader uitgewerkte schets.

Muche en Citroen werden vrienden voor het leven. Muche bracht Citroen ertoe om aan het Bauhaus in Weimar te studeren, waar hij zelf vanaf 1920 als docent werkzaam was. Citroen heeft Muche in deze periode vaker getekend³, maar hij portretteerde hem ook nog op latere leeftijd. In een in de oorlogsjaren geschreven, ongepubliceerd manuscript, getiteld *Muche und ich*, memoereerde hij deze vriendschap op soms kritische manier. DN

2a Portret van Georg Muche

1959

Siberisch krijt op papier

64,7 x 54,6 cm

Bauhaus-Archiv Berlin

inv. nr. 7030/2

1. Over Muche, zie: Droste 1980.

2. Citroen z.j. [*Muche und ich*], p. 5.

3. Zie bijvoorbeeld: Löb e.a. 1974, p. 106; Droste 1980, p. 12.

Portret van Lena Blumenfeld-Citroen

1921

potlood op papier, 35,5 x 26 cm

Museum de Fundatie, Zwolle en Heino/Wijhe
(collectie Provincie Overijssel)

inv. nr. 9-4565

Lena Blumenfeld-Citroen (1896-1989) was een nicht van Paul Citroen en de echtgenote van Erwin Blumenfeld, Citroens schoolvriend op het Askanisches Gymnasium in Berlijn, die later internationaal furore zou maken als fotograaf. Blumenfeld was eind 1918, vlak na de Eerste Wereldoorlog, naar Nederland geëmigreerd, waar Citroen inmiddels zijn geld verdiende in de kunsthandel. Na een jaar lang met elkaar te hebben gecorrespondeerd, ontmoetten de twee elkaar voor het eerst in 1916. Kort daarop verloofden ze zich. In 1921, het jaar dat deze tekening werd gemaakt, traden Erwin en Lena in Berlijn in het huwelijk.¹

Opmerkelijk aan de tekening is de uitgesproken academische stijl waarin hij is uitgevoerd. Met grijze arceringen heeft Citroen het hoofd van Lena zeer plastisch weergegeven. Hoewel hij ongetwijfeld heeft geprobeerd een gelijkend portret te tekenen, beantwoordt het klassieke gezichtstype, met de rechte neus en de zware kin, tegelijkertijd helemaal aan het schoonheidsideaal zoals dat in de kunst van rond 1900 opgeld deed. De tekening demonstreert Citroens volledige beheersing van de traditionele tekentechniek en bewijst bovendien dat hij, ondanks zijn dadaïstische experimenten uit de voorgaande jaren, zijn artistieke komaf niet verloochende. Daarbij moet overigens wel worden opgemerkt dat een dergelijke tekening waarschijnlijk niet bedoeld was om mee naar buiten te treden.

Erwin en Lena Blumenfeld kregen drie kinderen: Lisette, Heinz en Frank Yorick. Een klein, prentieloos schetsje door Citroen, eveneens bewaard in de collectie van Museum de Fundatie, toont de negenjarige Heinz Blumenfeld (1925), getekend in 1934 op het vakantieadres van de familie Citroen in het Noord-Hollandse Kortenhoef.²

FH

3a Portret van Heinz

Blumenfeld 1934

Oostindische inkt op
papier, 17 x 9 cm

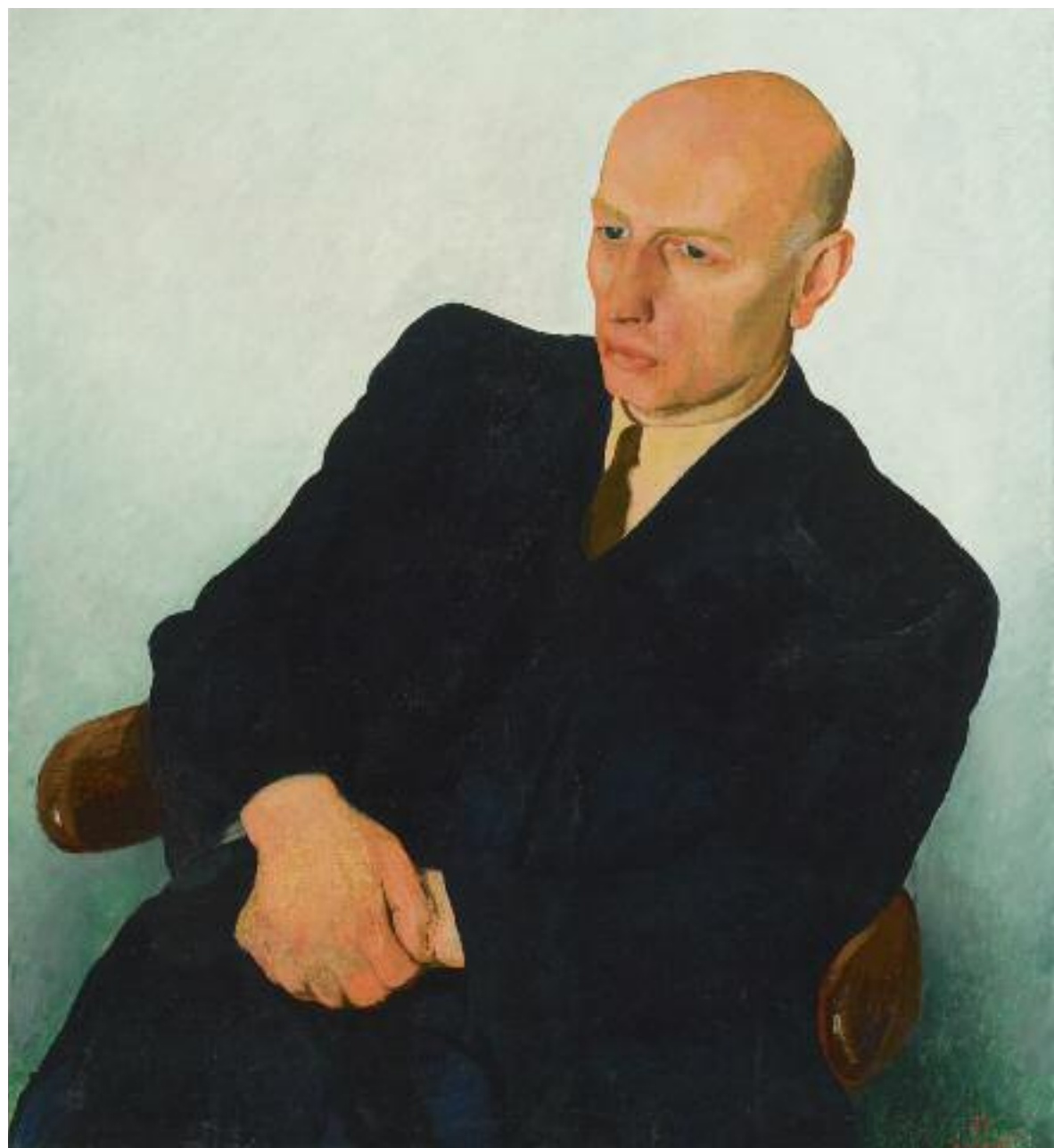
Museum de Fundatie, Zwolle
en Heino/Wijhe

(collectie Provincie Overijssel)
inv. nr. 9-4566

1. Over Erwin en Lena Blumenfeld, zie: Blumenfeld 1980. Zie ook: cat. 42.

2. Mededeling van Paulien Bruggeman-Citroen aan de auteur, 15 juli 2008.

Portret van Henk Meijer 1937

olieverf op doek, 90 x 80 cm

Museum de Fundatie, Zwolle en Heino/Wijhe

(langdurig bruikleen particuliere collectie)

inv. nr. 98-1925

De in Groningen geboren schilder Henk ('Han') Meijer (1884-1970) was een collega van Paul Citroen op de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag. In 1921 was Meijer daar aangesteld als hoofddocent van de afdeling schilderen en tekenen. Citroen was sinds 1935 verbonden aan de Haagse academie, eerst als docent op de avondschool en vanaf 1937 op de dagopleiding. Meijer woonde net als Paul en Lien Citroen in het nabijgelegen Wassenaar. In 1941 schilderde hij een portret van Lien.¹ Het portretgenre was Meijers specialisme, waarin hij zich bijzonder bekwaam toonde. Meijer en zijn vrouw, en ook zoon Mans², waren goed met het echtpaar Citroen bevriend.³

In het portret dat Citroen in 1937 van de toen 53-jarige Meijer schilderde, valt meteen de voor dit onderwerp ongewone, diagonale compositie op. De figuur van Meijer lijkt daardoor wat onderuit gezakt op zijn stoel te zitten. In werkelijkheid is hij enigszins van bovenaf weergegeven, wat echter niet wordt bevestigd door de omgeving waarin hij zit, die door Citroen bewust leeg is gelaten. Wat Citroen hiermee bereikte, is niet alleen een sterkere compositie, maar ook een grotere autonomie van de vorm. Dit laatste wordt nog eens benadrukt door het als een donker vlak weergegeven kostuum van Meijer, waarin de schaduwwerking die het lichaam volume geeft geheel ontbreekt. Het hoofd en de handen van de schilder zijn daarentegen wel plastisch weergegeven, waardoor er een contrast ontstaat tussen de bedekte en onbedekte delen van de figuur.

Het merkwaardige perspectief in het schilderij is te herleiden tot de fotografie, die op de kunst van de zogeheten 'Nieuwe Zakelijkheid' grote invloed uitoefende.⁴ Veel foto's van Citroen, zoals de foto die hij omstreeks 1935 maakte van zijn dochter Paulien (1930), zijn genomen vanuit een vergelijkbaar standpunt als dat in het portret van Meijer. Citroen heeft zich bij zijn keuze voor dit perspectief wellicht laten beïnvloeden door de foto's van zijn Berlijnse vriendin Marianne Breslauer.⁵ FH

30a Portret van Paulien Citroen

ca. 1935

(moderne) gelatinezilverdruk

op fotopapier, 24 x 30 cm

Museum de Fundatie, Zwolle

en Heino/Wijhe

(collectie Provincie Overijssel)

inv. nr. 9-6613

1. De huidige verblijfplaats van het schilderij is onbekend.
2. Een portret ten voeten uit van Mans Meijer uit 1937 bevindt zich in de collectie van Museum de Fundatie (inv. nr. 98-1921).
3. Brieven van Henk en Mans Meijer aan Paul Citroen worden bewaard in het Citroen-archief van het Rijksbureau voor Kunsthistorische documentatie in Den Haag. De in het portret van Citroen wat nors kijkende Henk Meijer komt in de brieven overigens naar voren als een buitengewoon geestige man.
4. Zie: Blotkamp e.a. 1999.
5. In 1929 bezocht Citroen Marianne Breslauer in Parijs, waar ze samen foto's maakten. Zie: Molderings e.a. 1998, pp. 32-34. Een aantal van deze in Parijs gemaakte foto's bevindt zich in de collectie van Museum de Fundatie (inv. nrs. 9-4583 t/m 9-4586).

Portret van Chaja Goldstein 1938

olieverf op doek, 100 x 70 cm

Museum de Fundatie, Zwolle en Heino/Wijhe

(collectie Provincie Overijssel)

inv. nr. 9-1919

De joodse zangeres Chaja Goldstein (1908-1999) werd geboren in het Poolse Rypin, maar groeide op in Berlijn. In 1933, na de machtsovername door Adolf Hitler, week ze samen met Dora Gerson en haar theatergroep 'Ping Pong' uit naar Nederland.¹ In de oorlog werd Goldstein naar Westerbork gedeporteerd, waar ze met vele andere joodse artiesten bij het cabaret werkte. Haar man, die een belangrijke functie bekleedde bij Universum Film AG, een bedrijf dat bij de nazi's in hoog aanzien stond, wist haar uit het concentratiekamp te halen. Na de oorlog zette Goldstein haar theatercarrière voort. In 1948 emigreerde ze naar de Verenigde Staten. In de Stadsschouwburg van Amsterdam werd op 12 mei van dat jaar een afscheidsavond gehouden. Voor het programmaboekje van de avond maakte Paul Citroen de illustraties.²

De contacten tussen Duits-joodse emigranten in het vooroorlogse Nederland waren over het algemeen zeer talrijk en intensief. Dat Citroen en Goldstein – beiden artiest en beiden Berlijners – elkaar in dat milieu tegenkwamen, was bijna vanzelfsprekend. Tussen 1933 en 1948 portretteerde Citroen de zangeres talloze keren. Hij maakte foto's, tekeningen, prenten en ook dit olieverschilderij uit 1938. Het meest kenmerkende aan Goldstein was haar melancholische gezichtsuitdrukking, die tegelijkertijd haar visitekaartje was. Citroen heeft deze hier zeer treffend weergegeven, zonder te overdrijven. Opvallend is de hoekige manier waarop hij haar gezicht heeft geschilderd. De achtergrond van de figuur is volledig onbeschilderd gelaten, waardoor de contouren extra goed uitkomen.

FH

31a Portret van Chaja Goldstein

ca. 1935

(moderne) gelatinezilverdruk

op fotopapier, 24 x 30 cm

Museum de Fundatie, Zwolle

en Heino/Wijhe

(collectie Provincie Overijssel)

inv. nr. 9-6614

1. Over Chaja Goldstein in Nederland, zie: J. Klötters, 'Dora Gerson en het eerste emigrantencabaret Ping Pong', in: K. Dittrich en H. Würzner (red.), *Nederland en het Duitse Exil 1933-1940*, Amsterdam 1982, pp. 210-225.
2. B. van Lier en P. Pijnenborg, *Chaja Goldstein*, Amsterdam 1948.

Colofon

De publicatie *Paul Citroen (1896-1983). Tussen modernisme en portret* verscheen bij de gelijknamige tentoonstelling in Museum de Fundatie, Paleis a/d Blijmarkt in Zwolle, van 21 september 2008 t/m 11 januari 2009. De tentoonstelling kwam tot stand in nauwe samenwerking met het Bauhaus-Archiv Berlin. De publicatie is het resultaat van voorlopig onderzoek. Voor reacties, verbeteringen en aanvullingen op de in de publicatie vermelde informatie wordt u van harte uitgenodigd een e-mail te sturen naar: citroen@museumdefundatie.nl.

Uitgave

WBOOKS, Zwolle
Museum de Fundatie, Zwolle en Heino/Wijhe

Subsidiënten

De tentoonstelling en catalogus werden mede mogelijk gemaakt door:

Teksten

Ralph Keuning
Feico Hoekstra
Dörte Nicolaisen

Samenstelling en redactie

Feico Hoekstra

Fotografie

Markus Hawlik (foto's werken Bauhaus-Archiv)
Hans Westerink (foto's werken Museum de Fundatie)

Ontwerp

Dharuba vormgeving, Annelies Mikmak, Heino

Derde druk 2013

ISBN 978-90-400-8473 7

Rabobank

© 2008

WBOOKS, Zwolle
Museum de Fundatie, Zwolle en Heino/Wijhe /
Erven Paul Citroen / VG Bild-Kunst Bonn

Koninkrijk
der Nederlanden

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen, of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten van de illustraties volgens wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.